

ÉLŐ NYELV

Nyelvünk táji változatosságának dicsérete*

1. A fordulat nem most és nem egyszerre következett be. Már jó néhány évtizede biztató jeleit láthatjuk annak, hogy változik a megítélése a nyelv belső változatosságának, a táji változatosságának. Ma már talán nemcsak a nyelvészek körében tűnne naivnak az a kérdés, ami korábban kézikönyvekben is közkeletű volt, hogy hogyan keletkeztek a nyelvjárások. Nyilvánvaló, hogy „kezdetben vala a nyelvjárás”, a nyelvjárás maga volt a nyelv. És legtöbbünk számára – Heideggert parafrázálva – személyes létünk első otthona is a nyelvjárás volt. Feltehetően az anyanyelv-pedagógia, az oktatás is másképpen viszonyul a nyelvjárásban beszélő tanulókhöz, mint Illyés Gyula gyermekkorában. A mai világban a nyelvjárások már nem távoli egzotikumok: a különböző vidékek lakói gyakran kerülnek kapcsolatba egymással, a rádióban, a televízióban is hallhatják, láthatják egymást. Tapasztalhatják a beszéd természetes változatosságát. A nyelvészek, a dialektológusok, a névkutatók munkája is meghozta a gyümölcsét: atlaszok, helynévtárak, új tájszótár, korszerű kézikönyv, digitális feldolgozás és megjelenítés segíti az eligazodást. Erdélyre vonatkozóan félszázados erőfeszítések eredményeként elkészült és megjelent a két alapmunka: a nyelvjárás-történetinek tekinthető Erdélyi magyar szótörténeti tár tizenegy és A romániai magyar nyelvjárások atlasza tizenegy kötete. Mindkettőben fontos volt az anyaországi támogatás, az erdélyi és a budapesti nyelvészek szakmai együttműködése.

Ezt a megváltozott szemléletet erősíti meg most A Magyar Nyelv Napja ünnepi rendezvénye. Ez a nap – mint köztudomású – a magyar nyelvet hivatalossá tevő törvény, az 1844. évi II. törvénycikk elfogadásának napja. Éppen 170 esztendeje történt, mérföldkő volt a magyar nyelv fölemelkedésében. Az viszont kevésbé tudott, és én is csak jó okkal feltételezem, hogy ennek az utólag is sokak által kárhozottatott törvénynek az előkészítésében nyelvészként és az Akadémia elnökeként döntő szerepe volt gróf Teleki Józsefnek. Ehhez elég elolvasni az egy évvel korábban az Akadémia közgyűlésén elmondott elnöki beszédét. Nem állhatom meg, hogy ne idézzem ifjúkori nyelvészeti munkájában kifejtett véleményét a nyelvjárásokról és a nyelvjárási beszélők nyelvi leleményéről: „mert valamint az *egész nemzetnek* vagyon hatalma a maga nyelvét művelni, éppen úgy vagyon minden *egyes vidéknek* is.” (A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által. 1816/1988. ÉDER ZOLTÁN gondozásában, előszavával. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest, 252). Majd a továbbiakban: „A sokféle szórszálhasogató vizsgálódásokkal *meg nem romlott*, eredeti erővel felruházott, *együgyű emberi elme* az új képzetek helyes kifejezéseinek eltalálásában gyakran *sokkal szerencsésebb*, mint a *félénk nyelvtudós*, ki nyelvét megrontani minduntalan rettegven, az erősebb, hathatósabb kifejezésekhez nyúlni nem mer.” (i. m. 254).

„Kezdetben vala a nyelvjárás” – a szóbeliségben mindenképpen, de az írásbeliség kezdeti időszakában és még a könyvnyomtatás indulásakor is. Ez ma nem annyira nyilvánvaló, mivel az oktatásnak és a nagyközönségnek szánt szövegkiadások rendszerint

* Előadásként elhangzott 2014. november 13-án, a Magyar Nyelv Napján, az Anyanyelvápolók Szövetsége ünnepi rendezvényén a Petőfi Irodalmi Múzeumban.

éppen a korai szövegek nyelvjárásiasságát tüntetik el. De a látszat ellenére: nem maga a nyelv szabályozott (főképpen írott) változata szorította háttérbe, és hozta rossz hírbe a nyelvjárásokat, hanem a nyelvi ideológiák. Azok a nyelvi ideológiák, amelyek rendszerint együtt kárhoztatják az országon belüli többnyelvűséget és a nyelven belüli táji sokféleséget, és amelyek úgy láttatják, hogy a dialektusok a nyelv romlott, korcs helyi változatai. Európában erre sok példát lehetne idézni, mindenekelőtt a franciát, közelünkben a románt. Lenézettség, műveletlenség, iskolázatlanság, helytelen nyelvhasználat – ez társult a nyelvjárási beszédhez, ahhoz, aki nyelvjárásban beszélt.

A nyelvi mozgás újkori összetartó irányát nehéz volna tagadni, de semmi nem indokolta azt, hogy az egységesülést a fejlődés jelének és kötelező irányának tekintsék. Az elmúlt hetekben újra elolvastam LŐRINCZE LAJOS legfontosabb szövegeit az 50-es, 60-as évekből. Érezhetően belső feszültségekkel élte meg annak az ideológiai parancsnak a „teljesítését”, amely a nyelv esetében is megkívánta a folyamatos, sőt gyors fejlődést, és ezt elsősorban az egységesítésben kívánta megvalósítani. Akkoriban minden „fejlődött”, és ebből a nyelv sem maradhatott ki. Kissé orwelli hangulata volt ennek az eszmének: a központi normának, az egyetlen normatív változatnak, annak, hogy a nyelvjárások ilyen értelemben akadályai a fejlődésnek. Lőrincze tanár úrnak minden nyelvi élménye, tudása ezzel ellentétes volt, és ebben Kodály Zoltán tekintélyére hivatkozhatott, támaszkodhatott. A nyelvművelés gyakorlatában mérlegelték a nyelvjárási jelenségeket: melyek milyen mértékben szalonképesek, hogyan minősíthetők „a norma” szempontjából. Ez a mérlegelés éppen a legjellemzőbb jelenség, a kétféle *e* hang megítélésében volt a legbizonytalanabb. Lőrincze tanár urat közvetlenül, személyesen is érintette ez a vita, hiszen az *ĕ* saját beszédének is jellemző színe volt, ő is olyan környezetben született – a magyar anyanyelvűek többségéhez hasonlóan –, ahol a nyelv csak ezzel a hanggal volt igazán érthető. Most mégis arról kellett volna határozott véleményt mondani, melyik felel meg a köznyelvi normának, mi a norma ebben a tekintetben. A norma azonban itt megbicsaklott: ha az *ĕ* köznyelvi, megfelel a normának, akkor az ezt nem használók helytelenül beszélnek, és fordítva: az *ĕ* használata helytelen. Ezt így senki nem merte kimondani, és miközben attól tartottak, hogy megbélyegzik az egy *e*-vel beszélőket, ennek az ellenkezője történt. A nyilvánosság mintaadó nyelvhasználatából, a hivatásos beszélők (bemondók, színészek) nyelvéből az *ĕ* szorult ki szinte teljesen.

Azt hiszem, hogy már túléptünk ezen, és nem az egyetlen normához viszonyított helyes vagy helytelen végleteiben gondolkodunk, hanem a nyelvjárások, nyelvi regiszterek saját normáihoz viszonyított helyénvalóságban. És nem az elhatárolásban, hanem a változatosság és változás folyamatosságában. Ez a heterogén harmónia a nyelv igazi egysége. Ebben a keretben a nyelvjárás teljes értékű nyelvváltozat, a teljes élet kifejezője adott közösségben. Némely jelenségeiben nagyon konzervatív, és mégis változó. Önálló, de nem elkülönülő rendszer, amelynek kifejezési lehetőségei (kifejező erő, szabályszerűség, logikusság, árnyaltság, komplexitás stb.) ugyanolyanok, mint a köznyelvéi. Nem tekinthető pusztán stílárius változatnak, nem a nyelv egy alsóbb szintje, hanem stilisztikailag maga is differenciált. El lehetne-e vitatni a költőiséget, a stílárius kidolgozottságot a népdaloktól, általában a népköltészet, a hagyomány ritualizált szövegeitől?

2. Máris elérkeztem a címben jelölt témához: a táji változatosság dicséretéhez. Ez az én esetemben hazabeszélés, a végek dicsérete. Mégsem szeretném, ha úgy tünne, mintha

csak az erdélyi és a székely mítosztát vagy a csángóként mitizált moldvai magyar nimbuszát szeretném itt erősíteni. Az életem, a munkám elsősorban Erdélyhez köt ugyan, a példáim is innen származnak, de a nyelvjárási színek, értékek ott vannak nyugaton, északon és délen is. Érthetően kevésbé a nyelvterület közepén.

A nyelvjárásokban benne van a nyelv története. Néha ahány kilométer térben a központtól, szinte annyi esztendő visszafelé az időben. Sok minden megvan saját nyelvjárásomban, a kalotaszegiben is. Amikor az igeragozás történetét tanultam az egyetemen, elég volt felidézni az otthon még mindennapos *íra, ír, írt volt, íra vala* igealakokat, hasonlóképpen a névragozásban a *papni, papnul, a lovok* és a szomszédfalubeli *lovik*-ot. De mindez eltörpül a legarchaikusabb magyar nyelvjárás, a moldvai mellett, amellyel mostanában foglalkozom. Egyik része, a legarchaikusabb, a közép-erdélyi Mezőség középkori reliktum, másik része a székely két-három évszázados előképe. Csak a szavakból szemelgetek: az asszony, a nő és a feleség(em) legrégebbi megnevezése: *nép ~ níp, népem ~ nípem*, és ez megerősíti azt, a TESz.-ben csak feltételezésként megfogalmazott véleményt, hogy a *nép* etimológiailag összefügg a *nő* szóval. Az após és az anyós régi neve: *ipa* és *napa*, az idősebb sógoré a *lér* (a lat. *levir* emlékeként). A *sír(ik)* mellett használatos még a *ri, riu*. *Annyékot sírok, s annyékot busulok, hogy sokszor nem és látom a zutat* mondja egy lészpedi asszony. Kifejezésként Szabófalváról: *rivu a szíve* 'szomorú' jelentésben. A *fáj(ik)* mellett még ott a *sérik* (mai köznyelvünkben már csak származékai: *sért, sérül*). Szabófalváról: *Eszik szebésszéget* (= savanyúságot), *sz'érik a hasza*, Jugánból: *Ha szérik a szíved, kell mondzs valamit*. Máskor mai szavaink konkrétabb jelentésével találkozunk: *kedves* az, akinek jókedve van: *Egy kicsit kedveske votam, mert ittam egy kicsi pálinkát* (Berzunc), az archaikus moldvaiban, aki *engesztel*, még zsírt *engesztel*, azaz 'olvaszt', és így a zsír *engesztelődik*, nem az ember. De olyan, távoli tárgyi emlékek sem hiányoznak ebből a nyelvi világból, mint az *ördegjáram*: az ágaival hálószerűen alakított, összefonatan növesztett élőfa, amely maga volt az élő akadály, az élő kerítés; a *nádméz*, amely mai 'cukor' jelentésében is még azért nádméz, mert azzal a mézzel édesítettek, amelyet a nádfedél szálaiba a darazsak gyűjtöttek.

Ezek a nyelvi régészet részben még élő emlékei. A mai változatosság, a változatosság szépsége nem ebben érzékelhető, nem ebben élvezhető. Sokkal inkább és mindenekelőtt a hangzásban: az *ě ~ e ~ ö*, az *ó ~ ó^u*, *ő ~ ő^u*, az *é ~ í*, a rövid ~ hosszú váltakozásban, és bizonyára leginkább az intonációban. Néhány évtized alatt is sokat változott a (városi) köznyelv és a (falusi) nyelvjárás és a kettő viszonya, de nem oly sokat, hogy ne idézhetnénk ma is Kodály Zoltán emelkedett sorait: „A városi beszélő ajkán kopog a nyelv, mint a Morse-távíró. A falusiak ajkán zeng, omlik, mint az orgonaszó. A városi ritmusa bizonytalan, ingadozó, a falusiaké acélos, rugalmas, törhetetlen. A városi hanghordozása tétova, nem mindig jellegzetes, néha idegenszerű: a falusiaké kristályos, tévedhetetlen. Minden hang a maga helyén, másképp nem is lehetne. Érezzük: ezt a beszédmódot követeli a nyelv természetse, minden sajátja. Így hangzik a legszebben.” (Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1993. 307.) Valóban így van-e? A peremnyelvjárásokban és a szórványokban a két nyelvűségnek ebben legközvetlenebbek a következményei: időtartam, hangsúly, intonáció, írásban is az ezt tükröző szórend egyre inkább a domináns nyelvnek a magyarétól teljesen eltérő mintáit követi. És a beszélők erre érzékenyek a legkevésbé.

A ritkán emotív köznyelvhez viszonyítva a nyelvjárásokban erőteljesebben érvényesül az érzelemkifejezés közvetlensége és intenzitása: a beszéd tempójában, a hang-erő, a hangsúly és a beszéddallam szélsőségeiben és hullámlásában, az arcjátékban, a gesztusban, a testnyelv sokféle megnyilvánulásában. Gyakran nyelvileg is nagyon láttatóan kifejezve: *Addig sirtam, hogy árkot vert az arcámon a könnyü* (Klézse); *buszultak a zorcáji* szomorú volt az arca (Ploszkucény). De a szókincsben is: hangutánzó és hangfestő szavakban, kicsinyítő és becéző származékokban. A tekenőben vizet pacskoló, lubickoló gyermek a székelyben: *csepcsel, lepccsel, fecsel, fecseget, habuckol, hintez, licskol, locsál, locskol, priccol, prickol, pereckel* (csak felnőttként lepődtem meg azon, hogy mi a *zabál* ígét használtuk ilyen értelemben); a szitaló eső: *csepeg, csepereg, csepeget, harmatoz, permel, permetez, perméz, pesztereg, petyeg, petyereg, pezderjézik, szitalgat, szöszmötél*.

A nyelvjárás – noha konzervatív – nem leülepedett rendszer. Különösen szókincsében, kifejezéseiben nem. Bizonyára nem egyforma mértékben, de éppen a teremtő erő, a fokozott kreativitás és az ezzel többnyire összefüggő képszerű látatás jellemezhet egy-egy táji nyelvváltozatot. A helyi nyelvi kreativitás erőteljesen mutatkozott meg az újlilági növények, a bab, a burgonya, a kukorica, a napraforgó megjelenésekor, terjedésekor. Meg kellett nevezni őket, és ennek meg is találta a módját mindegyik vidék. A fokozott kreativitás ma néha a szorult nyelvi helyzetben lévő beszélő kreativitása. A moldvaiak kedves nyelvi leleményei a 'kullancs' jelentésű *buvóka*, a katicabogár nevéként a *melegeresztő*, a koldus nevéként a *kapogató*. A növény- és állatnevek körében különösen gyakori a metafora. Erdélyi példák: *barátkása* 'kankalin', *istengyümölcs* 'galagonya', *leánkamadár* 'barázdabillegető', *disznószőcs* 'sündisznó', *kígyópásztor* 'szitakötő'. Ez utóbbi a székelyben és a nyugati nyelvjárásban is ismert, és szláv párhuzamai is vannak. (A metafora néha éppen egy másik nyelvből származik.) Szimbolikusként is értelmezhetők az *élet* szó olyan jelentései, mint 'a beépített telek, a család ősi, örökölt telke' vagy az ismertebb 'kenyér-gabona' jelentés. Feltételezhető párhuzamosság van egy nyelvjárás metaforizáló hajlama és a helyi kultúra szimbolizáló ereje között. Ez az erő, ez a képszerűség anyanyelvjárásuk révén gyakran közvetlenül sugárik át írók, költők művészi nyelvébe.

A népi bölcsesség nyelvi példáit nagy számban tartalmazza a frazeológiai gyűjteményeink. Azt gondolhatnánk, hogy ezek szintén csak a múlt emlékei, jó, hogy már a régi gyűjtők, Kriza János és mások lejegyezték őket. De az ember ma is tanúja lehet szellemes élcelődésnek, okos érvelésnek. Elhangzik egy vélemény, és mindjárt rá a népi dialektika: *A fészinek foka is van, éle is*, és következnek az ellenérvek, a dolgok másik oldalának megvilágítása. A moldvaiból való ez a figyelmeztető bölcsesség: *Ez erdőnek vagy(n) filye, sze mezőnek szeme*, ti. ha valaki fát lop, az erdőben a fejszecsapások hallatszanak, a mezőn pedig meglátják a tolvajt. Szintén onnan ered, a románnal is közös a *fejszenyel* mint az *áruló* metaforája ebben a közmondásban: *Ez erdő nem fél e fészétől, ha ni(n)czen nyele* a fejsze nyele is fából készült, tehát áruló; nem kell félni az olyan ellenségtől, amely nem vásárolt meg egy árulót.

3. Úgy tűnhet, és lehet, úgy is van, hogy egyik túlzásból a másikba estem. Én ugyanis túlzónak tartom azt a sztereotípiát, hogy táji változatok már nincsenek, vagy alig vannak. Azt is, amit a kutatók pánikszerűen a 24. órának éreznek. Alapvetően torzító a perspektívánk, a beszélők perspektívája általában. Jól ismert tapasztalat a nyelvjárás gyűjtőmunkában, hogy első lépésben mindig a szomszédhoz, másokhoz irányítják a kutatót, merthogy ők nem beszélnek nyelvjárásban. Ennek oka saját nyelvhasználatunk megszokottsága, va-

lamint a nyelvjárási beszédmód lenézettsége, és néha az ebből táplálkozó szegényérzet. A nyelvészetben és még inkább a köztudatban is van egy ilyen hamis perspektíva. Úgy vagyunk vele, mint a régi nagy telek nosztalgiájával: városi környezetben azt hisszük, nincsenek már igazi telek. De ha visszamegyünk gyermekkorunk színhelyére, még sok mindent megtalálhatunk régi telek hangulatából és első nyelvünk hangjaiból, ízeiből.

A peremhelyzet, az elszigeteltség a külső régiókban inkább megőrizte a táji változatokat. De nemcsak megőrződtek a nyelvjárások, hanem föl is értékeltődtek. A helyzet folytán a közös változat szorult háttérbe: az előző században a politikai státus változásával leszűkültek az irodalmi nyelvet és a köznyelvet erősítő oktatás lehetőségei és a használat alkalmai. Ez a változás kevésbé vagy egyáltalán nem érintette a nyelvjárásokat. Megnőtt a használati értékük, és fokozódott a szerepük a veszélyeztetetté, védekezővé vált identitásban. Általánosabb szinten a nemzeti azonosságtudat alapvető, közös eleme a magyar nyelv, a standarddal és minden változatával együtt. A nyelvjárásoknak a lokális, a helyi és a regionális identitásban van hasonló szerepük. Akik a helyi nyelvjárást beszélik, ezzel azt is jelzik, hogy közösségként összetartoznak, a beszélő pedig azt, hogy azonosul ezzel a közösséggel. Számukra ez jelenti a nyelvi otthonosságot.

Mindebből azt lehetne érteni, hogy kívül az országhatáron meg lehet élni anyanyelvünk közös változata nélkül. Ez az élet – ha kényszerhelyzetben van is rá példa – nem teljes élet, bizonytalan nyelvi sorsában is. Jól ismert annak az aszimmetrikus kétnyelvűségi formának a törékeny volta, amelyben a beszélő anyanyelvét csak beszélni tudja annak vernakuláris változatában, írni nem tanul meg, a második nyelvet viszont írott, közös változatában is elsajátítja. Ez az anyanyelv szempontjából előnytelen helyzet szinte törvényszerűen vezet el a nyelvcserehez. Ilyen helyzetben a stabilitást éppen nyelvünk közös változata biztosítja, azt a kétnyelvűséget, amelyben az anyanyelv a maga teljességében van jelen, mindig magasabb szinten, mint a második nyelv. Ez indokolja mindenekelőtt az oktatásban az anyanyelv elsődlegességét. Ez és a korábbi szétfejlődés utáni nyelvi közeledés eredményezi már most is az iskolázott fiatalok természetes mozgását a helyi és a közös nyelvváltozat kontinuumán. Az más kérdés, hogy a standard erdélyi, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai változata sem teljesen azonos a budapestivel. Nem is kell annak lennie.

Mi történik azokkal, akik a perem- és maradékszórványokban, a nagyvárosi lakótelepek államnyelvi környezetében beszélik ugyan anyanyelvük lenézett helyi változatát, művelt, írott változatként azonban a jogilag is magasabb rangú román, szlovákot, szerbet, ukránt, szlovént sajátítják el, szakmát is ezen tanulnak? Ennek perspektíváját jól példázza a moldvai magyarok sorsa. Az ő kétnyelvűségük a két nyelv kiegyensúlyozott szóbeliségében, a helyi nyelvjárásban évszázadokon át fennmaradhatott, amikor azonban az egyik nyelv jogi státusában és standardként a másik fölé emelkedett, megállíthatatlanná vált a nyelvcsere. Ez történik az egyéni kétnyelvűséggel is, ha abban hasonló módon billen meg az egyensúly. A nyelvcsereben utolsóként az anyanyelvjárási változat tűnik el. Hosszabb ideig megőrződhetnek – anélkül, hogy használóik értenék őket – a rituálizált relikvumszövegek: imádságok, népdalok, állandó szókapcsolatok. Ilyen értelemben az is elmondható, hogy nemcsak „kezdetben vala a nyelvjárás”, de a beszélő – utolsó közösségi kötelekeként, korábbi azonosságának utolsó jegyeként is – a maga nyelvjárásában marad meg, ameddig megmarad.